

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ВІДШКОДУВАННЯ ПОТЕРПІЛОМУ ВІД ЗЛОЧИНУ ЗАВДАНИХ ЙОМУ ЗБИТКІВ

У статті розглядається правове врегулювання проблем відшкодування збитків потерпілому у міжнародно-правових документах, законодавчих і нормативно-правових актах України, дається аналіз пропозицій, висловлених з цих питань.

Значна увага у міжнародно-правових документах і в національному законодавстві окремих країн світу приділяється питанням дотримання прав потерпілого у кримінальному судочинстві, відшкодування йому завданих злочином збитків. Після того, як у 1963 р. в Новій Зеландії було прийнято перший у світі закон про відшкодування державою збитків жертвам злочинів, в окремих країнах (США, ФРН, Великій Британії, Канаді, Нідерландах, Франції, Австрії, Бразилії, Польщі) прийняті досконалі системи захисту жертв, основою яких є поєднання зусиль і можливостей громадського руху та державних органів [1].

Цій проблемі приділяли увагу також міжнародні організації - Рада Європи та Організація Об'єднаних Націй. У Європейській конвенції щодо відшкодування збитків жертвам насильницьких злочинів, яка була прийнята в м. Страсбурзі 24 листопада 1983 р., зазначається про необхідність, по-перше, виходячи з понять справедливості й громадської солідарності, розглянути становище жертв навмисних насильницьких злочинів, які постраждали від замахів на їх фізичний стан або здоров'я, а також осіб, які перебували на утриманні загиблих у результаті злочину; по-друге, розробити і запровадити систему відшкодування державою шкоди потерпілому на тій території, де були вчинені злочини, особливо в тих випадках, коли злочинець не відомий або не має коштів; по-третє, розробити елементарні положення в цій галузі. Згідно зі статтею 2 цієї Конвенції, держава має взяти на себе відшкодування збитків, якщо воно не може бути забезпечене з інших джерел, для таких категорій:

а) для тих осіб, яким у результаті навмисних насильницьких злочинів було завдано значної шкоди фізичному стану або здоров'ю;

б) для тих, хто перебуває на утриманні загиблих у результаті такого злочину.

Відшкодування збитків здійснюється також у тому разі, якщо злочинець не може бути підданий судовому переслідуванню або покараний (на наш погляд, до таких випадків можуть бути віднесені закінчення строків давності притягнення до кримінальної відповідальності, неосудність особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, недосягнення віку кримінальної відповідальності тощо).

У статті 4 Європейської конвенції зазначається, що компенсація повинна покривати мінімальні частки шкоди, яка має бути компенсована: втрата заробітку, витрати на лікування і госпіталізацію, витрати на поховання і у випадках, що торкаються утриманців, - їх утримання [2].

Ці положення відображають загальні принципи відшкодування шкоди потерпілим від злочинів, які мають бути конкретизовані у відповідних національних законах. Слід зазначити, що Конвенцією передбачена можливість (стаття 14) приєднання держав - членів Ради Європи шляхом ратифікації, прийняття або схвалення. Акти про ці дії приймаються на зберігання Генеральним секретарем Ради Європи. Крім того, держави, що не є членами Ради Європи, можуть приєднатися до Конвенції (стаття 16) шляхом підготовки акта про вступ. Однак Верховна Рада України, до компетенції якої згідно з пунктом 32 статті 85 Конституції України віднесене надання у встановлений законом строк згоди на обов'язковість міжнародних договорів України, яка є членом Ради Європи, досі не прийняла жодного з рішень щодо ратифікації, прийняття, схвалення або приєднання до Європейської конвенції щодо відшкодування збитків жертвам насильницьких злочинів від 24 листопада 1983 р.

Значення терміна «жертва» розкривається у пункті 1 Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання вла-

дою від 29 листопада 1985 р. Тут зазначається, що це особи, яким індивідуально або колективно було завдано шкоду, в тому числі тілесні ушкодження або моральну шкоду, емоційні страждання, матеріальні збитки або істотне обмеження їх основних прав у результаті дій або бездіяльності, які порушують діючі національні кримінальні закони держав-членів, включаючи закони, що забороняють злочинне зловживання владою.

Відповідно до пункту 2 Декларації, особа може вважатися жертвою незалежно від того, чи був встановлений, заарештований, відданий до суду або засуджений правопорушник, а також незалежно від родинних відносин між правопорушником і жертвою. Жертвами у відповідних випадках можуть визнаватися близькі родичі або утриманці безпосередньої жертви, а також особи, яким було завдано шкоду при спробі надати допомогу жертвам.

Згадана Декларація (пункт 6) закликає сприяти тому, щоб судові й адміністративні процедури більшою мірою відповідали інтересам жертв шляхом реалізації таких напрямів:

а) надання жертвам інформації про обсяг і строки проведення судового розгляду та його результати, особливо у випадках вчинення тяжких злочинів, а також у випадках, коли ними вимагається така інформація;

б) забезпечення можливості викладення і розгляду поглядів і побажань жертв на відповідних етапах судового розгляду в тих випадках, коли йдеться про їх особисті інтереси, без шкоди для обвинувачених і у відповідності з існуючою національною системою кримінального правосуддя;

в) надання належної допомоги жертвам протягом усього судового розгляду;

г) застосування заходів щодо зведення до мінімуму незручностей для жертв, охорони їх особистого життя в тих випадках, коли це необхідно, і забезпечення їх безпеки, а також безпеки їхніх сімей і свідків з їхнього боку, їх захисту від залякування і помсти;

г) попередження невинуватих затримок при розгляді справ і виконанні постанов або рішень про надання компенсації жертвам.

У вказаній Декларації ООН наводиться перелік можливих дій з відшкодування збитків жертвам. До них віднесені реституція, компенсація і соціальна допомога [3].

Питання відшкодування шкоди потерпілим у чинному законодавстві України остаточно не вирішене. У Конституції України норма щодо відшкодування збитків потерпілим від злочинів

відсутня. У статті 56 Конституції України закріплене право кожного громадянина на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень. Відповідно до пункту 1 частини першої статті 1 Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду» від 1 грудня 1994 р. [4], до таких дій належать незаконне засудження, незаконне притягнення як обвинуваченого, незаконне взяття і тримання під вартою, незаконне проведення в ході розслідування чи судового розгляду кримінальної справи обшуку, виїмки, незаконного накладення арешту на майно, незаконне відсторонення від роботи (посади) та інші процесуальні дії, що обмежують права громадян. Однак нормами вказаного Закону України не регламентуються питання відшкодування шкоди потерпілим від злочинів, вчинених фізичними, а не службовими особами. Згідно з пунктом 77 постанови Кабінету Міністрів України № 911 від 15 листопада 1995 р. «Про першочергові заходи щодо реалізації Програми діяльності Кабінету Міністрів України на 1995-1996 рр.» до червня 1996 р. мало бути підготовлене Положення про державний фонд допомоги потерпілим від злочинних посягань [5]. Однак донині цей документ не розроблений.

У чинних нормативно-правових актах України загалом питання залишається неврегульованим. Тому не всі громадяни, підприємства, установи чи організації, які зазнали матеріальної шкоди від злочину і пред'явили вимогу про відшкодування збитків, можуть розраховувати на швидко і повну компенсацію шкоди, завданої їм злочином.

Немає єдності поглядів з цього питання і в спеціальній літературі. Авторами висловлені різні точки зору, в тому числі щодо можливості утворення фонду для відшкодування шкоди потерпілим. Так, В.Ф. Бойко вважає, що заснування державного фонду відшкодування заподіяної злочином шкоди потерпілому давно нарізало. Формування активів цього фонду можливе за рахунок заставних сум, звернутих у дохід держави, штрафів і конфіскації майна в кримінальних та адміністративних справах [6]. Дещо відмінним є погляд на це питання Б. Ф. Тимо-

шенка. Цей автор вважає, що, по-перше, має бути прийнятий Закон України про захист прав потерпілого; по-друге, необхідно створити Фонд відшкодування шкоди потерпілим. Якщо держава не спроможна повністю захистити громадян від посягань злочинця, вона повинна взяти на себе зобов'язання відшкодувати хоча б майнову шкоду, спричинену злочином [7].

І. П. Козаченко вважає, що в КПК необхідно передбачити положення про відшкодування майнової шкоди, заподіяної потерпілому, за рахунок держави у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України. Для цього має бути створений спеціальний фонд. Відшкодування державних витрат у таких випадках суд може покласти на засудженого, винного у вчиненні злочину, а матеріальну та моральну шкоду потерпілому можна буде відшкодувати негайно, не чекаючи, поки засуджений матиме відповідні кошти [8]. В. Т. Маляренко вказує, що такий спеціальний Державний фонд має створюватися з надходжень від конфіскації майна та різних грошових стягнень з винних у вчиненні злочинів осіб [9]. О. П. Кучинська вважає, що можна створити такий фонд або при Міністерстві соціального захисту населення, або при Міністерстві юстиції України. Цей автор дещо ширше розглядає джерела його фінансування. До них, на її думку, можуть бути віднесені: суми, стягнені з особи, яка заподіяла шкоду; відрахування з державного бюджету частини тих сум, які одержані: від використання праці засуджених, від реалізації конфіскованого майна, в результаті стягнення штрафів за кримінальні та адміністративні правопорушення; внески підприємств (різних форм власності), організацій, благодійних товариств і окремих громадян; частина сум, одержаних митними органами від реалізації вилучених товарів, що незаконно переміщуються через кордон; частина сум, що отримують за роботу органи реєстрації актів громадянського стану та нотаріати; відрахування з бюджету того підприємства чи організації, працівник якого вчинив злочин [10].

У тих соціально-економічних умовах, які нині існують не лише в Україні, а й в інших країнах СНД, однозначно вирішити це нагальне питання відшкодування потерпілому від злочину завданих йому збитків за рахунок держави вкрай важко, але не безнадійно. У статті 25 Закону України «Про Державний бюджет України на 2002 рік» і додатку № 3 до цього закону вперше за часів незалежності України передбачено 10 мільйонів

гривень на відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього (досудового) слідства, прокуратури, а також судів. Такі виплати здійснюються за рахунок бюджетних коштів. Аналогічно у частині четвертій статті 32 Закону України «Про Державний бюджет України на 2003 рік» встановлено, що відшкодування цієї шкоди здійснюється в межах бюджетних призначень, затверджених на цю мету. Відповідно до Додатку № 3 до цього Закону у 2003 р. для відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури, суду передбачено вже 15 мільйонів гривень.

Вказуючи на окремі недоліки Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду», М. Є. Шумило пропонує прийняти Закон України «Про відповідальність держави за шкоду, завдану громадянам». На думку цього автора, у Законі потрібно передбачити випадки відповідальності держави не лише у сфері кримінального судочинства, а й випадки заподіяння шкоди адміністративними діями та рішеннями органів державного управління [11]. Вважаємо таку пропозицію слушною. У частині другій статті 3 Конституції України визначається, що держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Якщо держава не змогла забезпечити безпеку своїм громадянам і вони потерпіли від злочину, збитки мають відшкодуватися за рахунок держави. Саме таким чином у 2002-2003 рр. передбачено відшкодувати шкоду, завдану особам незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури та суду, за рахунок Державного бюджету України.

З метою законодавчого вирішення питання про відшкодування шкоди потерпілим від злочинних зазіхань, Г. А. Васильєвим у 2001 р. розроблений, поданий на розгляд Верховної Ради України і нині доопрацьовується проект Закону України «Про відшкодування громадянам матеріального збитку, заподіяного злочинами». Згідно зі статтями 4-5 цього документа, пропонується створити державний фонд відшкодування збитків як юридичну особу, що має самостійний баланс, розрахунковий та інші рахунки в установах банку, печатки із зображенням Державного герба України та своїм найменуванням. Формування коштів Фонду, відповідно до статті

8 проекту Закону, здійснюються за рахунок:

- коштів Державного бюджету;
- коштів, отриманих від реалізації конфіскованого майна;
- коштів, отриманих за виконавчими листами засуджених;
- благодійних внесків юридичних або фізичних осіб.

На наш погляд, ряд перелічених у проекті Закону позицій потрібно уточнити. В першу чергу підлягає деталізації питання, про яке конфісковане майно йдеться у статті 8 документа. До того ж, за такої редакції виникне колізія цієї норми і статті 3 Закону України «Про джерела фінансування органів державної влади» від 30 червня 1999 р. Відповідно до цієї статті органам державної влади забороняється створювати позабюджетні фонди, мати позабюджетні спеціальні рахунки та використовувати кошти, одержані за здійснення функцій держави, що передбачають видачу дозволів (ліцензій), сертифікатів, посвідчень, проведення реєстрацій та інших дій на платній основі, в будь-який інший спосіб, крім зарахування таких коштів до Державного бюджету [12]. Отже, Фонд з урахуванням норм чинного законодавства має формуватися в складі бюджету за рахунок його спеціального фонду. Саме туди направляються кошти від реалізації конфіскованого майна відповідно до пункту 14 статті 2 За-

кону України «Про Державний бюджет України на 2002 рік».

У проекті зазначеного Закону передбачаються два види відшкодування шкоди потерпілим: при розкритих і нерозкритих злочинах. У першому випадку (стаття 14 проекту) Фонд гарантує відшкодування збитків у розмірі 30 % від загальної суми, визначеної вироком. Частина суми, що залишилася невідшкодованою, має бути виплачена протягом року.

Підставою для відшкодування шкоди при нерозкритих злочинах або коли злочинець переходить від слідства і суду, є постанова органу розслідування про припинення кримінальної справи. Відповідно до частин першої-другої статті 18 проекту Закону, Фонд також гарантує відшкодування збитку в розмірі 30 % від загальної суми, визначеної постановою слідчого чи суду. Решта суми виплачується потерпілому протягом 2-х років. Зазначеним законопроектом «Про відшкодування громадянам матеріального збитку, заподіяного злочинами», який донині не включений до порядку денного засідань Верховної Ради України, вперше за роки незалежності України започатковано спробу вирішити дане складне питання відшкодування збитків потерпілим протягом такого невеликого проміжку часу після вчинення щодо них злочинів.

1. *Моїсєєв Є. М., Соїніков С. Д., Шокур Ю. І.* Еволюція світового громадського руху на захист жертв злочинності як поштовх до активізації віктимологічних досліджень // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України.- 2000.- № 2.- С 197-199.
2. Европейская конвенция по возмещению ущерба жертвам насильственных преступлений от 24 ноября 1983 г. // Сборник документов Совета Европы в области защиты прав человека и борьбы с преступностью.- М.: СПАРК, 1998.-С. 81-85.
3. Декларация основных принципов правосудия для жертв злочинів і зловживання владою: Прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 29 листопада 1985 р. // Права людини і професійні стандарти для юристів у документах міжнародних організацій.- Амстердам-Київ, 1996.- С. 159-161.
4. Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду: Закон України від 1 грудня 1994 р. // Відомості Верховної Ради України.- 1995.- № 1.- Ст. 1.
5. Про першочергові заходи щодо реалізації Програми діяльності Кабінету Міністрів України на 1995-1996 роки: Постанова Кабінету Міністрів України № 911 від 15 листопада 1995 р. [Електронний ресурс] / Інформ.-аналіт. центр «Ліга».- [К., 1995].- Режим доступу: <http://www.liga.kiev.ua>.
6. *Бойко В. Ф.* Гарантовані Конституцією України права і свободи людини мають надійно захищатися незалежним, компетентним і неупередженим судом // Вісник Верховного Суду України.- 1999.- № 1.- С. 5-8.
7. *Тимошенко Б. Ф.* Защита прав потерпевшего в уголовном судопроизводстве и права человека // Прокурорская и следственная практика.- М., 1997.- № 1.- С. 87.
8. *Козаченко І. П.* Охоронна і захисна функції оперативно-розшукової діяльності // Науковий вісник Дніпропетровського юридичного інституту МВС України.- 2001.- № 1.- С. 91.
9. *Маляренко В. Т.* Конституційні засади кримінального судочинства.- К.: Юрінком Інтер, 1999.- С. 81.
10. *Кучинська О.* Законодавчо захистити права потерпілих // Право України.- 1996- № 7.- С 53-54.
11. *Шумило М. Є.* Реабілітація в кримінальному процесі України.- Харків: Арсіс, 2001.- С. 46.
12. Про джерела фінансування органів державної влади: Закон України від 30 червня 1999 р. // Відомості Верховної Ради України.- 1999.- № 34- Ст. 274.

V. Galagan

THE PROBLEMS OF RECOVERING LOSSES TO THE VICTIM OF THE CRIME

The article considers the legal regulation of recovering losses to the victim, taking into account the documents of international law and legal regulation of Ukraine, as well as analyzes the proposition concerning these issues.

УДК 340.13

Гнатюк М. Д.

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ЦІЛЕЙ НОРМ ПРАВА

У статті аналізуються теоретичні аспекти реалізації цілей різних видів норм права.

Правові норми становлять один із найсуттєвіших факторів, що забезпечують стабільність функціонування того чи іншого соціального організму.

В юридичній літературі інтерес до пізнання цього соціального явища пов'язується з різноманітними аспектами.

Загальновизнаною є теза, відповідно до якої норма права є загальнообов'язковим правилом поведінки для всіх [1]. Тобто дана ознака правової норми поширюється на всіх суб'єктів права, у тому числі й на посадових осіб - державних службовців, і на саму державу. З цього приводу доцільно згадати висловлювання Г. Ф. Шершеневича, який писав, що правило «повинно дотримуватися і самою владою, яка його встановлює... Якщо ж влада, яка встановила правило, не бажає його дотримуватися, а діє в кожному конкретному випадку на власний розсуд, то право замінюється свавіллям» [2].

Визнаючи неабияку роль держави в процесі створення і реалізації норм права, багато правознавців виходять з того, що державна влада не є «воля», яка може робити що завгодно і як завгодно, «спираючись на силу», і що «найважливішим служінням загальному благу є служіння праву» [3].

Звичайно, виходячи з досвіду функціонування держави і права, у праві завжди знаходить ви-

раз воля володарюючих. Право завжди виражає державну волю як його основу і саме з волею держави пов'язується мета реалізації правових норм.

У юридичній літературі в дослідженні проблем правореалізації та правозастосування часто вказується на цілі, для досягнення яких створюються норми права. Зокрема, С. А. Комаров пише про те, що норми права справляють вплив на суспільні відносини «з метою їх зміцнення» [4].

Однак, на думку окремих дослідників, вказівка на цілі норм виявляється зайвою, оскільки, по-перше, це не стільки цілі окремих норм, скільки цілі правового регулювання взагалі, і по-друге, право виконує не тільки функцію стабілізації, направлену на закріплення суспільних відносин [5].

Однак, як справедливо зазначає М. К. Маліков, «цілі норм права передбачають творчо перетворювану сторону свідомості і дії правозастосовувача. Тільки в результаті цілеспрямованої діяльності посадових осіб реалізується норма на основі конституційних принципів» [6].

Тобто мета діяльності суб'єкта правовідносин не є елементом однієї лише цілі норми права, а виступає об'єктивною необхідністю для задоволення суспільних та особистих потреб. Тому, як пише Є. І. Аюєва, ціль характеризується як атрибут вольових дій людей і соціальних інститутів,